

KRZYSZTOFORY

Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

37

Muzeum Krakowa

Kraków 2019

Recenzenci zeszytu 37 / Reviewers of Volume 37

Michał Baczkowski (Uniwersytet Jagielloński), Anna Bednarek (Muzeum Krakowa), Małgorzata Perdeus-Białek (Menedżerowie Jutra MOFFIN; Uniwersytet Jagielloński), Katarzyna Biecuszek (Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie), Marcin Biernat (Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie), Czesław Brzoza (Uniwersytet Jagielloński), Katarzyna Bury (Muzeum Krakowa), Eugeniusz Duda (Muzeum Krakowa), Joanna Gellner (Muzeum Krakowa), Grażyna Kubica-Heller (Uniwersytet Jagielloński), Zofia Kaszowska (Akademia Sztuk Pięknych w Krakowie), Dawid Keller (Muzeum Śląskie), Iwona Kęder (Muzeum Narodowe w Krakowie), Kamila Kłudkiewicz (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu), Waldemar Komorowski (Muzeum Narodowe w Krakowie), Tomasz Koziół (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), Anna Kwiatek (Muzeum Krakowa), Elżbieta Lang (Muzeum Krakowa), Dorota Łuczak (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu), Katarzyna Maniak (Uniwersytet Jagielloński), Adam Mazur (Uniwersytet Artystyczny w Poznaniu), Konrad Meus (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Ewa Orlińska-Mianowska (Muzeum Narodowe w Warszawie), Marianna Michałowska (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu), Wanda Mossakowska (Stowarzyszenie Historyków Fotografii), Mateusz Niemiec (Muzeum Krakowa), Zdzisław Noga (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Piotr Nowak (Politechnika Wrocławska), Zenon Piech (Uniwersytet Jagielloński), Daria Pilch (Muzeum Krakowa), Michał Pręgowski (Politechnika Warszawska), Andrzej Rybicki (Muzeum Fotografii w Krakowie), Jacek Salwiński (Muzeum Krakowa), Beata Biedrońska-Słota (Muzeum Narodowe w Krakowie), Dorota Majkowska-Szajer (Muzeum Etnograficzne w Krakowie), Wojciech Walanus (Uniwersytet Jagielloński), Marek Więcek (Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie), Michał Wiśniewski (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie)

Adiustacja / Copy editing: Anna Biedrzycka

Tłumaczenie na język angielski / Translation into English: Maria Piechaczek-Borkowska

Projekt graficzny / Graphic Design: Monika Wojtaszek-Dziadusz

Ilustracje / Illustrations: Archiwum Narodowe w Krakowie (ANK), Biblioteka Jagiellońska (BJ), Biblioteka Narodowa (BN), Fototeka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu (IHS UAM), Fototeka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego (IHS UJ), Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, Muzeum Etnograficzne w Krakowie (MEK), Muzeum Fotografii w Krakowie (MuFo), Muzeum Krakowa (MK), Muzeum Narodowe w Krakowie (MNK), Muzeum Narodowe w Warszawie (MNW), Muzeum Sztuki w Łodzi, Narodowe Archiwum Stanów Zjednoczonych w College Park; archiwa prywatne / private archives Jacka Szmuca, Bogdana Zimowskiego, Grzegorza Zygiera; oraz / and Katarzyna Bury, Elżbieta Firlet, Marcin Gulis, Oskar Hanusek, Uta Hanusek, Andrzej Janikowski, Tomasz Kalarus, Joanna Kunert, Anna Kwiatek, Andrzej Malik, Dorota Marta, Łukasz Michałak, Karina Niedzielska, Anna Olchawska, Daria Pilch, Daniel Podosek, Tomasz Sadko, Piotr Stefański, Henryk Świątek, Monika Topolska

ISSN 0137-3129

© Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Kraków, 2019

Wydawca / Publisher:

Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Rynek Główny 35, 31-011 Kraków
www.mhk.pl

www.mhk.pl/krzysztofor

Pierwotną wersją czasopisma jest wersja papierowa / The periodical originally comes out in paper

Printed in Poland

Nakład: 500 egz. / An edition of 500 copies

Skład, przygotowanie do druku / Typesetting: Jacek Łucki

Druk / Print: Drukarnia Legra

Redaktor / Editor:

Michał Niezabitowski

współpraca przy zeszycie 37 / collaboration on volume 37:

Ewa Gaczoł

Rada Naukowa / Scientific Council

Zdzisław Noga – przewodniczący / President (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Antoni Bartosz (Muzeum Etnograficzne w Krakowie), Jacek Chrobaczyński (Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie), Péter Farbaky (Budapesti Történeti Múzeum, Węgry), Jacek Gądecki (Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie), Jacek Górski (Muzeum Archeologiczne w Krakowie), Dariusz Kosiński (Uniwersytet Jagielloński), Piotr Krasny (Uniwersytet Jagielloński), Anna Niedźwiedz (Uniwersytet Jagielloński), Jacek Purchla (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie; Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie), Volker Rodekamp (Stadtgeschichtliches Museum Leipzig, RFN)

Komitet Redakcyjny / Editorial Committee

Marcin Baran, Monika Bednarek, Anna Biedrzycka (sekretarz / secretary), Elżbieta Firlet, Ewa Gaczoł, Piotr Hapanowicz, Zdzisław Noga, Waław Passowicz, Jacek Salwiński, Joanna Strzyżewska, Andrzej Szoka, Maria Zientara

Kolekcje

Collections

Kolekcja dagerotypów w zbiorach Muzeum Krakowa – w 180-lecie wynalezienia fotografii

Informacje o autorce: historyk, kustosz MK, kierownik Działu Fotografii Krakowskiej Muzeum Krakowa, <http://orcid.org/0000-0001-7421-7358>

Information about the author: historian, Curator at the Museum of Kraków, Head of the Kraków Photography Department of the Museum of Kraków, <http://orcid.org/0000-0001-7421-7358>

Abstrakt: Dagerotypia to jedna z najstarszych technik otrzymywania obrazów fotograficznych. Jej wynalazcą był Louis-Jacques-Mandé Daguerre (1787–1851), malarz dekoracji w teatrze, twórca i dyrektor prowadzonego w Paryżu przedsiębiorstwa widowiskowego Diorama. Francuski parlament zakupił od niego prawa do technologii, które ofiarowano światu bez zastrzeżeń patentowych. Technikę dagerotypu rozpowszechnili w Europie wędrowni fotografowie, nie brakowało też zapalonych amatorów. Wynalazek Daguerre’a szybko dotarł także na ziemię polskie, niestety do dzisiejszego dnia zachowało się niewiele dagerotypów. W 1989 roku ukazała się publikacja Wandy Mossakowskiej *Dagerotypy w zbiorach polskich. Katalog*. Autorka spróbowała określić stan posiadania dagerotypów w naszym kraju. W tym celu spenetrowała zbiory publiczne i prywatne. Wynikiem jej pracy jest katalog obejmujący 442 pozycje. Znalazły się w nim trzy dagerotypy będące ówczesnie w posiadaniu naszego Muzeum. Obecnie zbiory Muzeum Krakowa wzbogaciły się o siedem kolejnych obiektów, z których pięć nie było znanych Mossakowskiej. Tekst poświęcony jest właśnie tym nowym, nieznanym dotąd dagerotypom.

W pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku do Muzeum trafiły pamiątki rodzinne i przedmioty należące do skolięconych ze sobą rodzin: Płonczyńskich, Schugtów i Wojciechowskich. Wśród zakupionych obiektów znalazły się również trzy dagerotypy wykonane przez nieznaną dagerotypistę. Przedstawiają one braci Płonczyńskich: Aleksandra (1820–1858), malarza i pedagoga, oraz Wiktora (1814–1883), urzędnika sądowego, z rodziną. Trzeci z dagerotypów ukazuje szwagra Wiktora Płonczyńskiego, Henryka Schugta (1815–1873), kancelistę sądowego.

Ostatnie dwa dagerotypy zakupiono w 2014 roku od potomków Włodzimierza Tetmajera, ale związane są z jego

bratem przyrodnym, Kazimierzem Tetmajerem. Przedstawiają Izabelę z Jasińskich i Jana Andrzeja Grabowskiego, rodziców Julii, matki poety, która w 1864 roku poślubiła wdowca, Adolfa Tetmajera. Jan Andrzej Grabowski (1808–1880) był warszawskim kupcem, a jego portret został wykonany przez nieznaną dagerotypistę. Dagerotyp przedstawiający jego żonę, Izabelę z Jasińskich Grabowską, jest autorstwa znanego warszawskiego dagerotypisty, a później fotografa, Karola Beyera. Ta niewielka kolekcja dagerotypów zgromadzona w Muzeum Krakowa jest niezwykle cenna.

Daguerreotypes in the Collection of the Museum of Kraków – on the 180th Anniversary of the Invention of Photography

Abstract: Daguerreotypy is one of the oldest techniques of obtaining photographic images. It was invented by Louis-Jacques-Mandé Daguerre (1787–1851), a theatre scenery painter, the creator and director of the Paris-based Diorama entertainment establishment. The French parliament purchased from him the rights to the technology, and then presented them to the world without patent claims. The daguerreotype technique was popularized throughout Europe by itinerant photographers, with a substantial number of keen enthusiasts. Daguerre’s invention quickly reached Polish land as well, alas, very few daguerreotypes survive to this day. 1989 saw the publication of Wanda Mossakowska’s book *Dagerotypy w zbiorach polskich. Katalog* [Daguerreotypes in Polish collections. A catalogue]. The authoress made an attempt to determine the number of daguerreotypes surviving in our country. In order to complete her goal, she explored all public and private collections nationwide. The results of her research are contained in a catalogue comprising 442 entries. The list includes three daguerreotypes which at that time were in the possession of our Museum. The Museum of Kraków has recently acquired seven more items, five of which remained unknown to Mossakowska. The present paper is dedicated to these five new, heretofore unknown daguerreotypes.

In the first half of the 1990s the Museum purchased a number of family heirlooms and assorted objects which had belonged to three distantly related families: the Płonczyńskis,

the Schugts, and the Wojciechowskis. Among those new acquisitions were three daguerreotypes produced by unknown daguerreotypists. Two of these images represent the Płonczyński brothers: Aleksander (1820–1858), a painter and a pedagogue, and Wiktor (1814–1883), a court clerk, with his family. The third daguerreotype shows Wiktor Płonczyński's brother in law Henryk Schugt (1815–1873), a court writer.

The last two daguerreotypes were purchased by the Museum in 2014 from the descendants of Włodzimierz Tetmajer, but are in fact associated with his stepbrother – poet Kazimierz Tetmajer. The images represent Izabela Grabowska, née Jasińska, and Jan Andrzej Grabowski, the parents of Julia, the poet's mother who married widower Adolf Tetmajer in 1864. Jan Andrzej Grabowski (1808–1880) was a Warsaw merchant and his portrait was produced by an unknown daguerreotypist. The daguerreotype representing his wife Izabela Grabowska, née Jasińska was produced by a famous Warsaw daguerreotypist, and later photographer Karol Bayer. Despite its modest size, the daguerreotypes collection at the Museum of Kraków is extremely valuable.

Słowa kluczowe: dagerotyp, Kraków, Muzeum Krakowa, Aleksander Płonczyński, Wiktor Płonczyński, Henryk Schugt, Jan Andrzej Grabowski, Adolf Tetmajer

Keywords: daguerreotype, Kraków, Museum of Kraków, Aleksander Płonczyński, Wiktor Płonczyński, Henryk Schugt, Jan Andrzej Grabowski, Adolf Tetmajer

Za oficjalną datę narodzin fotografii przyjmuje się 7 stycznia 1839 roku, kiedy to świat po raz pierwszy usłyszał o dagerotypii¹. Tego dnia fizyk i astronom François Arago (1786–1853) przedstawił na posiedzeniu Francuskiej Akademii Nauk wynalazek Louisa-Jacques'a-Mandé Daguerre'a (1787–1851), polegający na otrzymywaniu fotograficznych obrazów na posrebrzanej miedzianej płytce w jednym niepowtarzalnym egzemplarzu. Metoda od nazwiska wynalazcy została

nazwana dagerotypią. Prawa do technologii zostały zakupione przez francuski parlament i ofiarowane światu bez zastrzeżeń patentowych. Technikę dagerotypu rozpowszechnili wędrowni dagerotypiści oraz entuzjaści amatorzy. Wynalazek Daguerre'a szybko dotarł także na ziemię polską i do Krakowa².

W 1989 roku ukazała się praca Wandy Mossakowskiej³ o dagerotypach w polskich zbiorach publicznych i prywatnych. W tej pierwszej tego rodzaju pracy autorka spróbowała określić stan posiadania dagerotypów w naszym kraju. Katalog obejmuje 442 pozycje. Sama autorka uznała, że: „Wyniki tych poczynań nie obejmują z pewnością wszystkich zachowanych w Polsce dagerotypów, gdyż opracowanie ich pełnego korpusu jest praktycznie niewykonalne, dające się może osiągnąć w stosunku do zbiorów państwowych i społecznych, ale nie odnośnie trudno uchwytnych zbiorów prywatnych”⁴. W katalogu znalazły się trzy dagerotypy znajdujące się ówczesnie w zbiorach naszego Muzeum: portrety Włodzimierza Kraińskiej, Franciszka Dundaczka i nieznanego młodego mężczyzny. Obecnie ich liczba wzrosła do 10, a poniższy tekst jest uzupełnieniem i poszerzeniem informacji zawartych w katalogu Wandy Mossakowskiej.

Pierwszy dagerotyp⁵ (ryc. 1) trafił do zbiorów Muzeum Krakowa dopiero w 1968 roku. Został on zakupiony od Przemysława Olszewskiego (1913–1972)⁶, hydrobiologa i limnologa, profesora Wyższej Szkoły Rolniczej i Akademii Rolniczo-Technicznej w Olsztynie. Według informacji uzyskanych od sprzedającego, dagerotyp przedstawia jego dziadka, Franciszka Dundaczka (1814–1899)⁷, inżyniera i geometrę, budowniczego mostów kolejowych na linii Kraków – Lwów. Dagerotyp ten został wykonany we wrześniu 1851 roku przez pochodzącego z Pragi Josefa Wilhelma Wenigera. Był on jednym z wędrownych dagerotypistów, który swój zawód wykonywał nie tylko w Pradze, lecz także podczas wędrowek po monarchii austriackiej. Znane są jego dagerotypy wykonywane m.in. w Bochni, Krakowie⁸ i Cieszynie⁹. Obecnie posiadamy nieco więcej informacji na temat Franciszka Dundaczka. Pochodził z Moraw, kształcił się w Brnie, a następnie w Pradze. W 1838 roku podjął pracę w charakterze inżyniera

¹ Szerzej o dagerotypii m.in.: Rosenblum Naomi: *Historia fotografii światowej*. Przeł. Inez Baturo. Bielsko-Biała 2005; Lechowicz Lech: *Historia fotografii*. Cz. 1. 1839–1939. Łódź 2012; *Historia fotografii*. Red. nauk. Juliet Hacking. Przeł. Maria Tuszkó. Warszawa 2014; Hoy Anne H.: *Wielka księga fotografii*. Przeł. Marta Suwała-Postulszna. Białystok 2006; Koetzle Hans-Michael: *Słynne zdjęcia i ich historie*. Cz. 1. 1827–1926. Przeł. Edyta Tomczyk. Warszawa 2003; Płazewski Ignacy: *Dzieje polskiej fotografii 1839–1939*. Warszawa 2003; Harasym Zenon: *Stare fotografie. Poradnik kolekcjonera*. Warszawa 2005; Mazur Adam: *Historie fotografii w Polsce 1839–2009*. Kraków 2009.

² O początkach dagerotypii w Krakowie: Koziński Jerzy: *Fotografia krakowska w latach 1840–1914. Zarys historii*. Kraków Dawniej i Dziś, t. 20. Kraków 1978.

³ Mossakowska Wanda: *Dagerotypy w zbiorach polskich. Katalog*. Wrocław 1989. W następnych latach autorka prowadziła dalsze badania, a informacje o ich efektach zamieszczała w publikacjach: *Dagerotypy polskie i polonika w zbiorach krajowych*. „Dagerotyp” 2001, nr 10,

s. 7–27; *Jeszcze jeden dagerotyp*. „Dagerotyp” 2006, nr 15, s. 5–6; *Dwa dagerotypy Rodziewiczów*. „Dagerotyp” 2008, nr 17, s. 4–6; *Dwa nieznanne dagerotypy gdańskie*. „Dagerotyp” 2010, nr 19, s. 56–60.

⁴ E a d e m: *Dagerotypy w zbiorach...*, s. 16.

⁵ *Ibidem*, s. 124, poz. 135.

⁶ *Polski słownik biograficzny* (dalej cyt. *PSB*): Olszewski Przemysław. Hasło oprac. Ligia Hayto. T. 24. Wrocław 1979, s. 34–36.

⁷ Biogram Franciszka Dundaczka: DzikHeniek: *Franciszek Dundaczek* [online]. Wikipedia, 27 lutego 2016 [dostęp 1 grudnia 2018]. Dostępny w internecie: https://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Wikipedyista:DzikHeniek/Franciszek_Dundaczek&oldid=45164053.

⁸ Koziński Jerzy: *Pionier krakowskiej dagerotypii*. „Alma Mater” 2009, nr 113, s. 44.

⁹ Kocián Jaroslav: „Początki fotografie na Těšínsku”. Slezská univerzita, Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Institut tvůrčí fotografie. Opava 2010 (praca magisterska) [online]. [dostęp 1 grudnia 2018]. Dostępny w internecie: <http://itf.cz/dokumenty/jaroslav-kocian-pocatky-fotografie-na-tesinsku.pdf>.

Ryc. 1. Franciszek Dundaczek, dagerotypista Josef Wilhelm Weniger z Pragi, Bochnia, 1851; nr inw. MHK-Fs4199/IX

powiatowego do spraw budowy i konserwacji dróg w Bochni, następnie otrzymał służbowe przeniesienie do Krakowa, zaś w 1868 roku rozpoczął pracę w Namiestnictwie w Tarnowie. Brał udział w przebudowie miasta, m.in. zaprojektował nową synagogę. Był też zaangażowany w budowę odcinka trasy kolejowej Przemysł – Łupków, pierwszej linii Węgiersko-Galicyjskiej Kolei Żelaznej, której powstanie umożliwiło połączenie Budapesztu ze Lwowem. Dundaczek zmarł w Tarnowie i został pochowany na tamtejszym starym cmentarzu¹⁰.

Drugi z opisanych w katalogu dagerotypów¹¹ (ryc. 2) zakupiono 12 lat później od Anny Leo-Pietraszewskiej (1935–2001), wnuczki zasłużonego prezydenta Krakowa Juliusza Lea. Przedstawia nieznanego mężczyznę, który podarował swój portret jednej z pań z rodziny Leów, o czym zaświadcza dedykacja na rewersie: „A Madame | N. Leo | Bottochani¹² | (?) 19 Mai 1854¹³”. Trzeci¹³ z wymienionych przez Mossakowską obiektów¹⁴ zakupiono w 1984 roku od Adama Bobera z Krakowa. Przedstawia Włodzimierz z Jelitów Kraińską¹⁵ (1844–1928) w wieku dziecięcym (ryc. 3). Ta kilkuletnia dziewczynka z bukietem kwiatów w dłoni sfotografowana

została około roku 1847 lub 1848 przez Karola Beyera (1818–1877)¹⁶ z Warszawy (ryc. 4). W dorosłym wieku Włodzimirka poślubiła Adama Starżycowskiego (1842–1906), ostatniego dziedzica dworu i folwarku w Rzepienniku Biskupim. Pod koniec XIX wieku małżonkowie sprzedali posiadłość i przenieśli się do Krakowa, gdzie zakupili kamienicę mieszczącą się na rogu placu Szczepańskiego (nr 9) i ulicy Szczepańskiej (nr 11). W 1904 roku Starżycy podarowali budynek Muzeum Narodowemu w Krakowie, które weszło w jego posiadanie po śmierci Włodzimierza 24 lutego 1928 roku. Od 1934 roku w gmachu mieścił się Oddział im. Feliksa „Mangghi” Jasińskiego, a po II wojnie światowej znajdowała się tutaj galeria sztuki średniowiecznej. Po remoncie w latach 1996–2004 kamienicę przeznaczono na siedzibę Muzeum Stanisława Wyspiańskiego.

W aneksie katalogu Wanda Mossakowska umieściła opisy dwóch dagerotypów znajdujących się w tym czasie w krakowskim salonie Desy, a pochodzących ze zbioru Jerzego Kłaczyńskiego. Przedstawiały one panią Lewińską¹⁷ i Antoniego Lewińskiego¹⁸. Oba obiekty zostały zakupione przez Muzeum w 1988 roku w P.P. Desa Foto-Video.

Kolejne dagerotypy, które znalazły się w naszej kolekcji, nie były wcześniej znane, nie figurują więc w katalogu Mossakowskiej. W 1993 roku trafiły do nas pamiątki rodzinne i przedmioty należące do skoliżających ze sobą rodzin: Płonczyńskich, Schugtów i Wojciechowskich. Zostały one przekazane przez wykonawców testamentu Marii Wojciechowskiej (1917–1993), ostatniej z rodziny, historyka sztuki i byłej pracownicy Muzeum Narodowego w Krakowie, w którym przez wiele lat piastowała stanowisko głównego inwentaryzatora. Zgodnie z niepisaną dyspozycją, pieniądze uzyskane ze sprzedaży przedmiotów miały zostać przeznaczone na Hospicjum św. Łazarza w Nowej Hucie. Wśród zakupionych obiektów znalazły się również dwa dagerotypy przedstawiające braci Płonczyńskich, Aleksandra i Wiktora z rodziną. Byli synami zasłużonego obywatela miasta Krakowa Jana Nepomucena Płonczyńskiego (1785–1873) oraz jego żony Agnieszki z Nasturkiewiczów (1796–1889). Jan Nepomucen Płonczyński był kupcem, a w Rzeczypospolitej Krakowskiej sprawował kolejno funkcję wicesędziego pokoju, wójta gminy IV Wolnego Miasta Krakowa, a po zlikwidowaniu tego stanowiska przez zaborców został prowizorem, czyli przełożonym Domu Schronienia Ubogich Towarzystwa Dobroczynności.

Pierwszy z dagerotypów¹⁹ (ryc. 5) wykonał nieznanego dagerotypista. Ukazuje on starszego z synów, Wiktora

¹⁰ Franciszek Dundaczek [online]. Timenote.info [dostęp 1 grudnia 2018]. Dostępny w internecie <https://nekropole.info/pl/Franciszek-Dundaczek>.

¹¹ Mossakowska Wanda: *Dagerotypy w zbiorach...*, s. 254, poz. 348.

¹² Prawdopodobnie chodzi o miejscowość Botoșani w Rumunii.

¹³ Mossakowska Wanda: *Dagerotypy w zbiorach...*, s. 34–35, poz. 14.

¹⁴ Nr inw. MHK-Fs5763/IX.

¹⁵ Gellner Joanna: *Fotografie związane z placem Szczepańskim w zbiorach Działu Fotografii Krakowskiej Muzeum Historycznego*

Miasta Krakowa, część 2. „Krzysztoforzy. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2015, z. 33, s. 356–357.

¹⁶ Jackiewicz Danuta: *Karol Beyer 1818–1877*. Warszawa 2012; Mossakowska Wanda: *Początki fotografii w Warszawie (1839–1863)*. Warszawa 1994; *Karol Beyer 1818–1877. Pionier fotografii polskiej*. Łódź, 1984.

¹⁷ Mossakowska Wanda: *Dagerotypy w zbiorach...*, s. 306–307, poz. 430; nr inw. MHK-Fs8297/IX.

¹⁸ *Ibidem*, s. 307, poz. 431; nr inw. MHK-Fs8296/IX.

¹⁹ Dagerotyp o wymiarach 8 × 7 cm, z oprawą 14,5 × 11,3 cm, 1/6 płyty, nr inw. MHK-Fs11882/IX.

Ryc. 2. Nieznany mężczyzna, autor dagerotypu nieznany, 1854; nr inw. MHK-Fs4594/IX

Płonczyńskiego²⁰ (1814–1883), urzędnika sądowego i malarza amatora, w towarzystwie matki Agnieszki, żony Marii z Schugtów i córki Andzi²¹. Widzimy na nim dwie siedzące kobiety, ujęte po kolana. Z lewej Maria z głową zwróconą lekko w prawo, o ciemnych włosach, gładko uczesanych, z przedziałkiem pośrodku, w białym czepku, wykończonym przy twarzy falbanką. Ubrana jest w suknię z popularnej w tych czasach tkaniny w kratkę, z wąskimi rękawami, przymarszczanym stanikiem, wykończonym białym kołnierzykiem w formie drobnych falbanek. Jej szyję zdobi krótki sznurek koralików z krzyżykiem. Na przedramiona zarzuciła ciemny szal. W lewej ręce, wspartej o kolano, trzyma dużą, białą chusteczkę, prawą przytrzymuje siedzącą jej na kolanach córeczkę. Dziewczynka siedzi zwrócona trzy czwarte w prawo, z dłoń-

Ryc. 3. Dagerotyp przedstawiający Włodzimierza Kraińskiego w otwartym etui, dagerotypista Karol Beyer z Warszawy, ok. 1847–1848; nr inw. MHK-Fs 5763/IX

mi położonymi na udach. Jasne, rozpuszczone włosy, sięgające poza ramiona, uczesane są gładko, z przedziałkiem pośrodku, i założone za uszy. Ubrana jest w sukienkę z jasnej tkaniny w pionowe, wzorzyste paski, o łódkowym dekolcie i wąskich rękawach. Na jej szyi także widoczny jest krótki sznurek koralików. Z prawej strony siedzi Agnieszka, której głowę okrywa biały czepak, wykończony podwójnymi falbankami i zawiązany pod brodą na kokardę. Ubrana jest w suknię z ciemnego materiału, z rękawami zebranymi w mankietiki i z dużym, białym, koronkowym kołnierzem. Na ramiona zarzuciła ciemny szal w barwne paski. Skrzyżowane ręce położyła na udach, dłonie w rękawiczkach, prawą ręką podtrzymuje białą chusteczkę. W centrum, nieco z tyłu, stoi Wiktor, pochylony w prawo ku matce, z lewą dłonią schowaną za połę marynarki na piersi. Ciemne włosy ma zaczesane na bok, twarz zdobi niewielki wąsik i okala krótka broda. Ubrany jest w ciemną marynarkę oraz jaśniejszą kamizelkę i spodnie oraz białą koszulę ze stojącym, sztywnym kołnierzykiem o wywiniętych rogach, ujętym krawatem związanym na kokardę. Oprawę dagerotypu stanowi passe-partout z kremowego papieru o brązowych przebarwieniach w centralnej części, opatrzone delikatną obwódką czarnym tuszem wokół światła, o ściętych narożnikach, ze szkłem. Tył i brzegi oklejone są czarnym papierem i wykończone paskiem złotego papieru w wypukły, tłoczony wzór perełkowy. Na rewersie u góry znajduje się odręczny napis: „dnia 15 Sierp. 1847”.

Drugi dagerotyp²² (ryc. 6), wykonany także przez nieznanego dagerotypistę, ukazuje młodszego z synów, Aleksandra Płonczyńskiego²³ (1820–1858), malarza i pedagoga. Ten bar-

²⁰ Wspomniany w biografii brata, Aleksandra, zob. *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy* (dalej cyt. *Słownik artystów*): Płonczyński Aleksander Józef Joachim. Hasło oprac. Jolanta Polanowska. T. 7. Warszawa 2003, s. 296.

²¹ Anna Tekla urodzona 13 czerwca 1843 r., za: *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Szczepana w Krakowie* [online]. [dostęp 12 września 2019]. Dostępny w internecie: http://www.mtg-malopolska.org.pl/images/ksiegi_metrykalne/indeksy_metrykalne_urodzenia.pdf.

²² Dagerotyp o wymiarach 14,2 × 10,9 cm, z oprawą 16 × 13 cm, 1/6 płyty, nr inw. MHK-Fs11881/IX.

²³ *PSB*: Płonczyński Aleksander Józef Joachim. Hasło oprac. Roman Kaczor. T. 26. Wrocław 1981, s. 791–792; *Słownik artystów*: Płonczyński Aleksander..., s. 294–296.

Ryc. 4. Nalepka firmowa dagerotypisty Karola Beyera umieszczona na odwrotnej stronie dagerotypu przedstawiającego Włodzimierza Kraińskiego; nr inw. MHK-Fs 5763/IX

dziej znany z braci, po ukończeniu Liceum św. Anny rozpoczął studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego, lecz po roku przeniósł się na Wydział Malarstwa Szkoły Sztuk Pięknych, który ukończył w 1844 roku. Był uczniem pejzażysty Jana Nepomucena Głowackiego, który zdecydowanie go wyróżniał. W czasie studiów utrzymywał się z prywatnych lekcji malarstwa i rysunku. W 1839 roku wystawił pierwsze dwa obrazy, widoki Karpat, za które otrzymał nagrodę. Brał udział w wystawach w 1840 i 1842 roku w Krakowie, pokazując głównie pejzaże i górskie krajobrazy. W tym okresie powstało około 40 prac – pejzaży, portretów mieszczan krakowskich oraz cykl litografii *Groby i pomniki królów oraz sławniejszych mężów w świątyniach krakowskich*. Od 1847 roku prowadził w SSP katedrę perspektywy i krajo-widoków, był także nauczycielem rysunku i malarstwa w Liceum św. Anny. W latach 1845–1858 tworzył obrazy z widokami zabytkowej architektury Krakowa, wtedy też powstała seria rysunków przedstawiających Kraków po pożarze w 1850 roku. Malował też chętnie okolice miasta. Uprawiał malarstwo olejne, akwarelę, rysunek i litografię. Wystawiał swoje prace w Towarzystwie Przyjaciół Sztuk Pięknych. Współcześnie uchodził za zdolnego malarza widoków tatrzańskich. Wysoko oceniano jego działalność jako pedagoga, szczególnie ceniono go za prowadzenie zajęć w plenerze. To właśnie on był twórcą szkoły pejzażowej opartej na bezpośrednim, plenerowym studium natury. Aleksander nie założył rodziny, zmarł młodo, prawdopodobnie na gruźlicę, i został pochowany na cmentarzu Rakowickim.

Dagerotypowy portret Aleksandra Płonczyńskiego ukazuje młodego mężczyznę, ujętego w połowie postaci, siedzącego, zwróconego w prawo, o ciemnych włosach, zaczesanych do tyłu, z brodą i wąsami. Ubrany jest w ciemny surdut i białą koszulę, na ramiona narzucił szal w kratę, skrzyżowany na piersi. Oprawa dagerotypu w formie passe-partout z szaroróżowego papieru, ze szkłem, boki i tył oklejone czarnym papierem. Zachował się także jeden element oryginalnej oprawy – deseczka z inskrypcją w prawym górnym rogu: „1845 | Dagerotypowany”. W dolnym: „Mój drogi Kochany Brat. | Aleksander Płonczyński | Prof. Malarstwa i rysunku w | Technice zmarł w r. 1858 | w Krakowie licząc lat 38” (ryc. 7).

Dagerotypy ze względu na dużą wrażliwość na uszkodzenia mechaniczne oraz zanieczyszczenia powietrza były zabez-

Ryc. 5. Wiktor Płonczyński z matką Agnieszką, żoną Marią i córeczką Andzią, autor dagerotypu nieznany, 15 sierpnia 1847 r.; nr inw. MHK-Fs11882/IX

pieczane szczelną oprawą, która polegała na przykryciu lica szklaną płytką i hermetycznym oklejeniu rewersu i boków kartonem lub papierem. Całość często umieszczano w etui. Niestety szybka zabezpieczająca lico portretu Aleksandra Płonczyńskiego uległa pęknięciu w niewiadomym czasie i okolicznościach. Ponieważ dagerotypy nie znoszą dostępu powietrza, w przypadku pęknięcia szybki dochodzi do korozji srebra dagerotypu, która polega na powstaniu plam żółtobrazowego siarczku srebra, przez co następuje utrata czytelności obrazu. Aby zminimalizować skutki tego zjawiska, dagerotyp z pękniętą szybką najpierw został umieszczony w opakowaniu z folii aluminiowej. W 2011 roku Muzeum zleciło przeprowadzenie konserwacji tego obiektu dr. Ryszardowi Antoniemu Wójcikowi²⁴ z Pracowni Konserwacji Fotografii krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych. Polegała ona na odklejeniu oryginalnego elementu mocującego, czyli czarnego papieru łączącego szybę z dagerotypem, i ostrożnym usunięciu pękniętej szyby, którą niezwłocznie zastąpiono nową o tej samej grubości. Następnie do nowej szyby ponownie przyklejono oryginalne paski papieru. Również odwrocie dagerotypu zabezpieczono płytką szklaną, aby zminimalizować oddziaływanie czynników zewnętrznych. Dodatkowo konserwator umieścił dagerotyp w ramce o pogłębionym profilu, dzięki któremu możliwe było zamocowanie na odwrocie oryginalnej deseczki z inskrypcją.

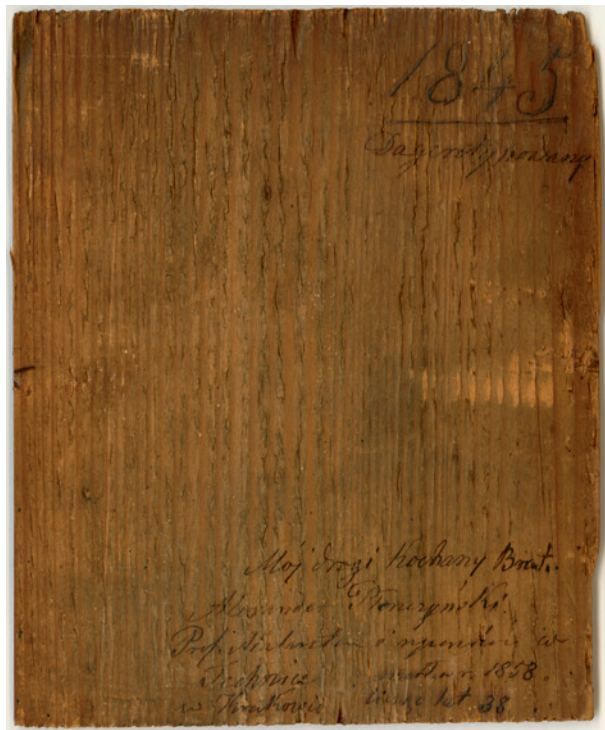
²⁴ Sprawozdanie z przebiegu konserwacji znajduje się w archiwum Działu Fotografii Krakowskiej Muzeum Krakowa.

Ryc. 6. Aleksander Płonczyński, autor dagerotypu nieznanego, 1845; nr inw. MHK-Fs11882/IX

W 1995 roku Muzeum otrzymało od wykonawców ostatniej woli Marii Wojciechowskiej niezwykle interesujący dar w postaci kolekcji archiwaliów zawierających – oprócz typowych dokumentów, jak metryki, akty ślubu, nekrologi, dokumenty związane z wykonywanym zawodem – również wiele pamiątek osobistych, jak pamiętniki, wiersze, notatki, korespondencja czy fotografie. Wśród albuminowych odbitek i panotypów znalazł się jeszcze jeden dagerotyp przedstawiający Henryka Schugta (1815–1873), kancelistę sądowego (ryc. 8). Jego ojcem był Herman Schugt²⁵ (ok. 1770–1845), filolog klasyczny, profesor Szkoły Głównej Krakowskiej, wywodzący się ze średniozamożnej rodziny niemieckiej, oraz Tekla z Romerów. Oprócz Henryka mieli oni jeszcze czworo dzieci: Annę – poetkę piszącą pod pseudonimem „Anna z Krakowa”, żonę Hipolita Terleckiego, Helenę – żonę poety Edmunda Wasilewskiego, Marię, która poślubiła Wiktora Płonczyńskiego, Edmunda – tłumacza prac ojca, poetę i pisarza.

Henryk Schugt był kolegą braci Płonczyńskich, z rodziną których połączyły go podwójne więzy. Jego siostra, Maria, poślubiła starszego z braci, Wiktora, zaś Henryk ożenił się z ich

Ryc. 7. Fragment oprawy dagerotypu z inskrypcją, 1845; nr inw. MHK-Fs11882/IX

siostrą, Heleną Henryką Marianną (1825–1911). Po Henryku i Helenie Schugtach pozostały ilustrowane pamiętniki, korespondencja z czasów, gdy Henryk pracował w Ulanowie, wiersze i rachunki domowe. Pozostawione zapiski opisują wydarzenia rodzinne (zaręczyny i śluby dzieci, urodziny wnucząt), wzmianki o wycieczkach za miasto, życiu towarzyskim ówczesnej młodzieży, historię znajomości i narzeczeństwa oraz opis ich wspólnego życia²⁶. Z pozostawionych fotografii najcenniejszym obiektem jest niewątpliwie dagerotyp²⁷, wykonany przez nieznanego dagerotypistę, ukazujący Henryka Schugta ujętego do pasa, na wprost, z lewą ręką opartą o blat postumentu. Twarz mężczyzny zdobią wąsy i niewielka kępka zarostu pod dolną wargą. Ubrany jest w ciemny surdut i kamizelkę, białą koszulę z kołnierzykiem zasłoniętym szerokim, ciemnym krawatem z jaśniejszą lamówką. Oprawa dagerotypu w formie passe-partout z jasnego kartonu, brzegi wokół krawędzi światła oklejone listwą ze złotego papieru, tłoczoną w wypukły motyw perełkowy, ze szkłem, którego brzegi oraz rewers oklejone zostały czarnym papierem. Na rewersie przyklejona karteczka z napisem: „1 Października | 1846 r. | we Czwartek | H. H. Schugt | Mój najdroższy Henrys”. Wzdłuż krawędzi światła oprawy zauważalne są zmiany w kolorach brunatnym i stalowoniebieskim.

Ostatnie dwa dagerotypy zakupiono w 2014 roku od potomków Włodzimierza Tetmajera, ale związane są z jego bratem przyrodnym, Kazimierzem Tetmajerem. Przedstawiają Izabelę z Jasińskich i Jana Andrzeja Grabowskiego²⁸, rodziców Julii, matki poety, która w 1864 roku poślubiła wdowca, Adolfa Tetmajera. Jan Andrzej Grabowski (1808–1880) był warszawskim kupcem, jednym z czterech synów Franciszki z Piaseckich i Mikołaja Grabowskiego²⁹. Był współzałożycielem Towarzystwa Kredytowego miasta Warszawy, członkiem

²⁵ *PSB*: Schugt Herman. Hasło oprac. Kazimierz Korus. T. 36. Warszawa–Kraków 1995–1996, s. 21.

²⁶ Archiwalia te są przechowywane w Archiwum Naukowym Muzeum Krakowa.

²⁷ Dagerotyp o wymiarach 4,5 × 3,8 cm, z oprawą 7,1 × 6,4 cm, 1/25 płyty, nr inw. MHK-Fs12851/IX.

²⁸ Szerzej o rodzinie Grabowskich: Winkłowa Barbara: *Narcyza Żmichowska i Wanda Żeleńska*. Kraków 2004.

²⁹ Oboje byli w pierwszym pokoleniu ochrzczonymi członkami żydowskiej grupy religijnej frankistów.

Ryc. 8. Henryk Schugt, autor dagerotypu nieznany, 1846; nr inw. MHK-Fs12851/IX

Ryc. 9. Jan Andrzej Grabowski, autor dagerotypu nieznany, ok. 1850; nr inw. MHK-Fs20743/IX

Banku Polskiego, pełnił też różne funkcje w Towarzystwie Dobroczynności. Jego żona Izabela (1816–1853), córka Jana Alfonsa Jasińskiego i Klary Szymanowskiej, zmarła dość młodo, osierocając jedyne go syna, Alfreda, i cztery córki: Wandę, Julię, Marię i Zofię. Ojciec z dziećmi mieszkał w domu przy ulicy Miodowej 7 w Warszawie³⁰, którego był głównym lokatorem i administratorem. Stanowił on schedę rodzinną po dziadku, Mikołaju. Na niespokojnym początku lat sześćdziesiątych XIX wieku, z powodu wykrycia spisku i składu broni w kamienicy, której był gospodarzem, Jan Andrzej Grabowski został aresztowany i osadzony w Cytadeli. Cała rodzina Grabowskich dbała o wykształcenie zarówno synów, jak i córek, które zostały dobrze wydane za mąż. Najstarsza, Wanda, została żoną kompozytora Władysława Żeleńskiego, Julia – żoną Adolfa Tetmajera, właściciela dóbr i marszałka powiatu nowotarskiego, Maria poświęciła się na matrykę Władysława Kwietniewskiego.

Pierwszy z dagerotypów³¹ (ryc. 9) wykonał nieznany autor około 1850 roku. Ukazuje Jana Andrzeja Grabowskiego w średnim wieku, ujętego do pasa, na wprost, z głową zwróconą trzy czwarte w lewo, o ciemnych włosach, zaczesanych falami, i twarzą okoloną krótką brodą. Portretowany ubrany jest w ciemny, dwurzędowy surdut, a pod szyją zawiązany ma ciemny halsztuk. Oprawa dagerotypu w formie passe-partout z białego papieru, z wycięciem na podobiznę w formie niemal kwadratu o ściętych rogach. Wokół wycięcia podwójna ramka, narysowana czarnym tuszem. Dagerotyp umieszczony został za szkłem, boki oklejono brązowo-czerwoną taśmą, na licu brzeg dodatkowo oklejony tworzącym ramkę paskiem brunatnego papieru z wytłoczonym wzorem roślinnym. Rewers oklejony szarym papierem, a przy dolnym brzegu naklejono białą karteczkę z napisem: „Jan Grabowski – ojciec Julii | dziadek poety | Kazimierza Tetmajera”. Prawdopodobnie w XX wieku przeprowadzono konserwację dagerotypu, być może z powo-

du pękniętej szybki, bowiem na licu w lewym górnym rogu widoczna jest biegnąca ukośnie brunatna rysa, która powstała w wyniku utlenienia. Wtedy też została częściowo wymieniona oprawa i naklejona karteczka z informacją.

Drugi dagerotyp³² (ryc. 10), wykonany przez Karola Beyera przed 1853 rokiem, przedstawia Izabelę z Jasińskich Grabowską. Została ujęta w pozie siedzącej, poniżej kolan, na wprost, z głową lekko skierowaną w prawo i pochyloną, podpartą na ręce opartej łokciem o stojący po prawej stolik, nakryty wzorzystym obrusem. Uczesana jest gładko, z przedziałkiem pośrodku i w poprzek, z przodu włosy zasłaniają skronie, a ich końce zostały zawinięte w ślimaka i upięte na wysokości ucha, z tyłu zebrano je w warkocz i upięto z tyłu głowy. Kobieta ubrana jest w ciemną suknię z lśniącego materiału, z szeroką spódnicą i stanikiem z marszczeniami, z długimi rękawami zakończonymi białymi mankietami, z dużym, okrągłym, białym kołnierzykiem z falbanką pod szyją, zaś na ramiona narzuciła dużą wzorzystą chustę. W tle ekran z pejzażem. Dagerotyp w passe-partout z zielonkawego papieru, wokół wycięcia na podobiznę ozdobna brązowa ramka, pod którą u dołu w centrum napis: „Karol Beyer dag.”. Dagerotyp umieszczony za szkłem, boki oklejone brązowo-czerwoną taśmą. Rewers oklejony szarym papierem, w centrum w wycięciu nalepka³³ dagerotypisty, przy

³⁰ Był to dawny pałac Teppera, który spłonął podczas obrony Warszawy we wrześniu 1939 r., a w 1948 r. mury budynku rozebrano w związku z budową Trasy W-Z.

³¹ Dagerotyp z oprawą o wymiarach 13,8 × 12 cm, średnica 10,6 cm, nr inw. MHK-Fs20743/IX.

³² Dagerotyp o wymiarach 7,5 × 6 cm, z oprawą 12,3 × 10,5 cm, 1/6 płyty, nr inw. MHK-Fs20744/IX.

³³ Nalepka niestety częściowo uszkodzona, przetarta.

Ryc. 10. Izabela z Jasińskich Grabowska, dagerotypista Karol Beyer z Warszawy, przed 1853; nr inw. MHK-Fs20744/IX

dolnym brzegu naklejona biała karteczka z napisem: „Izabela z Jasińskich Grabowska | matka Julii | babka poety Kazimierza Tetmajera”. Również w wypadku tego dagerotypu oprawa została częściowo wymieniona.

Zgromadzona w zbiorach Muzeum Krakowa niewielka kolekcja dagerotypów jest niezwykle cenna. Wprawdzie tylko część z nich związana jest z Krakowem, ale wszystkie z całą pewnością zostały wykonane w Polsce. Ostatnie muzealne nabytki świadczą o tym, że wśród rodzinnych pamiątek wciąż jeszcze mogą się znaleźć nieznanne dotąd dagerotypy.

Bibliografia

- Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Szczepana w Krakowie* [online]. [dostęp 12 września 2019]. Dostępny w internecie: http://www.mtg-malopolska.org.pl/images/ksiegi_metrykalne/indeksy_metrykalne_urodzenia.pdf
- DzikHeniek: *Franciszek Dundaczek* [online]. Wikipedia, 27 lutego 2016 [dostęp 1 grudnia 2018]. Dostępny w internecie: https://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Wikipedysta:DzikHeniek/Franciszek_Dundaczek&oldid=45164053
- Franciszek Dundaczek* [online]. Timenote.info [dostęp 1 grudnia 2018]. Dostępny w internecie <https://nekropole.info/pl/Franciszek-Dundaczek>
- Gellner Joanna: *Fotografie związane z placem Szczepańskim w zbiorach Działu Fotografii Krakowskiej Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, część 2.* „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2015, z. 33, s. 356–357
- Harasym Zenon: *Stare fotografie. Poradnik kolekcjonera.* Warszawa 2005
- Historia fotografii.* Red. nauk. Juliet Hacking. Przeł. Maria Tuszko. Warszawa 2014
- Hoy Anne H.: *Wielka księga fotografii.* Przeł. Marta Suwała-Posłuszna. Białystok 2006
- Jackiewicz Danuta: *Karol Beyer 1818–1877.* Warszawa 2012
- Karol Beyer 1818–1877. Pionier fotografii polskiej.* Łódź 1984
- Koetzle Hans-Michael: *Słynne zdjęcia i ich historie.* Cz. 1. 1827–1926. Przeł. Edyta Tomczyk. Warszawa 2003
- Kocián Jaroslav: „Początki fotografie na Těšinsku”. Slezská univerzita, Filozoficko-přírodovědecká fakulta, Institut tvůrčí fotografie. Opava 2010 (praca magisterska) [online]. [dostęp 1 grudnia 2018]. Dostępny w internecie: <http://itf.cz/dokumenty/jaroslav-kocian-pocatky-fotografie-na-tesinsku.pdf>
- Koziński Jerzy: *Fotografia krakowska w latach 1840–1914. Zarys historii.* Kraków Dawniej i Dziś, t. 20. Kraków 1978
- Koziński Jerzy: *Pionier krakowskiej dagerotypii.* „Alma Mater” 2009, nr 113, s. 44
- Lechowicz Lech: *Historia fotografii.* Cz. 1. 1839–1939. Łódź 2012
- Mazur Adam: *Historie fotografii w Polsce 1839–2009.* Kraków 2009
- Mossakowska Wanda: *Dagerotypy w zbiorach polskich. Katalog.* Wrocław 1989
- Mossakowska Wanda: *Początki fotografii w Warszawie (1839–1863).* Warszawa 1994
- Mossakowska Wanda: *Dagerotypy polskie i polonika w zbiorach krajowych.* „Dagerotyp” 2001, nr 10, s. 7–27
- Mossakowska Wanda: *Jeszcze jeden dagerotyp.* „Dagerotyp” 2006, nr 15, s. 5–6
- Mossakowska Wanda: *Dwa dagerotypy Rodziewiczów.* „Dagerotyp” 2008, nr 17, s. 4–6
- Mossakowska Wanda: *Dwa nieznanne dagerotypy gdańskie.* „Dagerotyp” 2010, nr 19, s. 56–60
- Płazewski Ignacy: *Dzieje polskiej fotografii 1839–1939.* Warszawa 2003
- Polski słownik biograficzny:*
- Olśzewski Przemysław. Hasło oprac. Ligia Hayto. T. 24. Wrocław 1979, s. 34–36
- Płonczyński Aleksander Józef Joachim. Hasło oprac. Roman Kaczor. T. 26. Wrocław 1981, s. 791–792
- Schugt Herman. Hasło oprac. Kazimierz Korus. T. 36. Warszawa–Kraków 1995–1996, s. 21
- Rosenblum Naomi: *Historia fotografii światowej.* Przeł. Inez Baturó. Bielsko-Biała 2005
- Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy:* Płonczyński Aleksander Józef Joachim. Hasło oprac. Jolanta Polanowska. T. 7. Warszawa 2003, s. 294–296
- Winklowska Barbara: *Narcyza Żmichowska i Wanda Żeleńska.* Kraków 2004